

Úvodem

Kniha je výsledkem mého dlouhodobého odborného zájmu o kulturu našich předků v tzv. prvních a posledních věcech lidského života. Její příprava si vyžádala překlenout řadu úskalí: před mnohými z nich se bylo třeba sklonit s úctou, kterou vzbuzují svou bytostnou otevřeností, vzpráhající se dosud možnostem našich výkladů. Můj dík patří všem těm, s nimiž jsem se při svých výzkumech snažila dobrat k základům jejich paměti, i těm, které jsem mohla jmenovitě vzpomenout v uvedených pramenech a literatuře.

Poděkováním jsem zavázána svému odbornému pracovišti – Etnologickému ústavu Akademie věd v Praze i domovskému pracovišti v Brně – za podnětné prostředí a podporu. Právě tak Ministerstvu kultury České republiky za finanční příspěvní při vydání knihy. Práce je závršením projektu, podporovaného Grantovou agenturou Akademie věd ČR v letech 1995–1997.

Vážím si konkrétní podpory institucí, mezi nimiž chci vyzvednout Ústav lidového umění ve Strážnici, Etnografický ústav Moravského zemského muzea v Brně, Národopisné oddělení Národního muzea v Praze, Krajské muzeum v Chebu, Slovácké muzeum v Uherském Hradišti, Karlovarské muzeum v Karlových Varech, Muzeum JAK v Uherském Brodě a Strahovskou knihovnu v Praze, které ochotně vyšly vstříc zapůjčením potřebných materiálů. Zvláštní poděkování vyslovuji PhDr. Věře Frolcové, CSc., které vděčím za nevhádní kolegiální přístup k mé práci nad knihou. Za pečlivé čtení textu a ceněné připomínky děkuji také prof. PhDr. Bohuslavu Benešovi, DrSc., PhDr. Evě Večenkové, CSc., a PhDr. Vandě Jitřkové, CSc., i dalším spolupracovníkům.

Redaktorovi knihy PhDr. Břetislavu Daňkovi děkuji především za jeho inspirativní postoj, který mě dodával optimismus a víru, že dojdeme k cíli.

V této souvislosti cítím potřebu vzpomenout přívětivé tvůrčí záze-
mní a trpělivost mých nejbližších, jejichž porozumění mě celou dobu provázelo.

V Brně 20. září 2003

Alexandra Navrátilová

PAMĚŤ KULTURY V OBYČEJNÍCH PŘI NAROZENÍ A SMRTI

Ymezený čas a prostor života od nepaměti podněcovaly člověka k hledání odpovědí na nesaamozřejmost jeho existence. S rostoucí emancipací od přírodních sil a pověrečné bázně se před ním, jako vědomou bytostí, stále zřetelněji vynořovaly otázky po důvodech jeho smrtelného bytí, vznikání a zanikání života.

Nezávisle na zkoumání těchto otázek a odpovědí žili lidé odedávna převážně obstaráváním své existence v koloběhu všedních starostí. Byly to právě problémy a potřeby denního života, které podněcovaly k hledání rozmanitých obrazů o-tlaze lidského společenství a způsobech překonávání hrozeb vnějšího světa. Spojovaly každodenní zápas člověka o přežití s vírou v jejich zakorvenost v řádu, který byl mocnější než nejmšlejší představy a činy lidí.

Pohanské i raně křesťanské představy a rituály jsou dnes nejednotlivým členům zajiřovaného textu symbolů a vztahů, vtělených do obyčejů a folkloru, do obecně kulturní paměti.

Mnohé z nich nás v různých podobách dodnes obklopují a spoluvytvářejí náš přístup k světu. Žel v situaci, kdy někdy víme jen málo o jejich původu, významu a funkcích i o prostředí, v němž formovaly horizont života minulých generací.

Z nejstarších dob nemáme mnoho dokladů. Zachované artefakty hmotné kultury dosvědčují, že Slované, kteří pronikli od poloviny 1. tisíciletí na území budoucích Čech, Moravy a Slezska, s sebou přinesli vlastní pohanskou víru a obvyčeje, které se v evropském mísení národů zřejmě obohacovaly jak ve styku s kulturou již usídlených kmenů, tak – zprostředkované i přímo – zejména o podněty řecko-římské kultury. Docházelo při něm zřejmě ke složitému procesu přírůbování i k upevňování vlastní identity pod vlivem nového prostředí, sou-
sedů, krajiny, charakteru přírodních cyklů i existenciálního ohrožení.

Společenské vědy, zejména archeologie, historie, jazykověda, kulturní antropologie a etnologie, se pokoušejí přispět k ozřejmení složitosti těchto dějů a k rekonstrukci mnohotvárné cesty utváření podob lidové

kultury. Upoznávají na politicky účelové jednání české šlechty při přijímání a prosazování společně univerzální křesťanské víry i na fakt, že její relativně rychlé rozšíření doprovázelo souběžné přebývání pohanských obřadů a obyčejů. Proces jejich překonávání a převrstvování probíhal v procesu christianizace po staletí a řadu jejich nejširších forem můžeme diferencovaně sledovat i v obyčejovém chování novodobých pokolení.

Modernímu člověku jsou již někdy vzdáleny způsoby, jakými naši předkové prožívali narození a smrt – mezní okamžiky svého života. Jsou mu nespoznamitelné některé úkony a obyčaje, vyhlížející někdy až pošetile a snad i teatrálně. Lidské konání však nebylo a není bezúčelné: obyčaje a rituály, které byly a jsou jeho součástí, vždy směřovaly k naplnění celistvosti potřeb člověka. Pokud tomu tak nebylo, modifikovaly se, proměňovaly nebo ztrácely svůj význam, účinnost a funkci, až zanikly. Jejich životnost, změna, ale i vyhasnutí, vypovídají něco závažného o člověku a proměnách priorit jeho porozumění světu, o cílech i cestách, po nichž kráčet.

Tradiční ovlivněné obřadní a obyčejové projevy při narození a smrti člověka přezívají až do dnešních dnů. Potřeba stále značné části lidí vykonávat úkony posvátného, případně svátečního charakteru odkazuje na přežívající rysy emočnosti a mentalit (vědomí a postoje), jejichž zdroje spočívají v minulosti. Zjišťujeme je i u těch jedinců, kteří se prezentují jako lidé bez konfesijního či jiného vyznání, hledající orientaci např. v moderních scientistických výzvách či v postmoderním relativismu poznání. Nicméně i ti jsou konfrontováni s živou přítomností tak starobylých představ, jaké obsahuje pohanské náboženství, lidové křesťanství a jeho další laicizované formy.

OBRÁDY V SOUŘADNICÍCH ŽIVOTA SPOLEČENSTVÍ

Začneme nesamozřejmostí lidského života. Její vědomí spočívalo v jistotě existence nepochybné realitách, bytí neviditelných, ale mocných sil, na nichž člověk zcela závisel. Posvátná místa – svatyně, kříže, kaple, kosily, hřbitovy a podobné prostory, určené pro výjimečné kulturní chování – sloužily ke komunikaci s bohy a Bohem. Modlitby a bohoslužby, svátky liturgického roku, křest a rozžehnutí s mrtvým, každodenní projevy oddanosti a víry – to vše připomínalo přítomnost posvátného jako součástí a zdroje lidskosti. Uvedená místa měla i svůj čas, který stále naznačoval, že jsi částí celku: pamatuj na život věčný!

Obřady a obyčaje spjaté s narozením a smrtí nesporně orientovaly člověka v jeho vztazích k přírodě, k druhým lidem i k sobě samotnému, k blízkému světu domova i k cizím. Vytvářely hodnotový horizont ži-

vota na základě vědomí jednoty člověka a světa, umocňující intenzitu prožitku posvátného a všedního. Jejich kontinuita v běhu dějin je obdivuhodná. Je vyjadřovaná osvojenými archetypy jednání, víry a pověr, které předznamenaávaly odvěkou zkušenost lidského vědomí se světem. Jsou tyto obřady prostředkem institucí, směřujících k ovládnutí a manipulaci vědomí lidí? Co způsobilo, že současnost a moderní doba postupují nové významy a vztahy k tradičním symbolům země, nebes, času, prostoru, absolutna, věčnosti a zejména k tzv. prvním a posledním věcem člověka a přitom v symbolických formách chování nacházejí výrazné stopy minulosti?

Na základě porůznu uchovaných kulturních pramenů i současných poznatků o lidové kultuře chceme podat obraz o představách, postojích, obřadech a obyčejích, spojených s narozením a smrtí. Poukážat na jejich strukturu, obsah a funkci, na jejich společensko-normativní a morální význam, ale zároveň i jejich hluboce lidský smysl.

Zlomovými obdobími, v nichž člověk s naléhavostí hledal odpovědi na existenciální otázky, byly narození člověka a snad ještě více jeho smrt. Tyto životní okamžiky nebyly až do dvacátého století pojímány jako události, které se – v dobrém i zlém – dotýkají jen těch nejbližších. Oba upevňovalo vědomí posvátnosti, podřízenosti řádu, který ztělesňovala přijatá víra, předepsané formy sdíleného chování a společné potřeby a zájmy. Jak uvidíme později, respekt k dodržování jednoty postojů byl vynucován mýslí až drastickými tresty.

Každý z obyčejů, jenž tyto protikladné póly života provázel, byl plně funkční pouze v síti vztahů k dalším a spolu s nimi, nikdy ne sám o sobě. Odkazoval současně na podstatnější skutečnost, než sám zpodoboval. ~~Existuje se naznačí způsob možné interpretativní, medlované analýzy obyčejů, které nás bude v dalších kapitolech provázet.~~ Vezměme si příklad omývání těla mrtvého. Mohlo by být jen běžnou hygienickou potřebou, nebo nemuselo proběhnout vůbec. Jeho rozšíření je však univerzální. Není jen umytím těla – vztahuje se i na očistu duchovnou, je obřadním smyutím pozemské tělesnosti, omytím stop, které na něm zanechal život. Rituál umývání mrtvého těla je socialitou – přípravou k předvedení zemřelého před Boha i lidí, vizitkou respektu pozůstalých k nehožákovi. Je provázán se symbolikou očisty při první koupeli novorozence i s mytickým významem vody jako pramene života, připravujícího mrtvého na druhou existenci. Skutečnost, že zapadá do řady dalších úkonů, vypovídá i o charakteru obřadu samotného. Je to jako s onou pověstnou kápkou – je v ní i moře celé. Omývání nedoprovází žádný církevní obřad, je mimo systém křesťanské péče o duši

člověka a její spásu. Užití vody – církevním rituálu má ale obdobně významy a funkce, jaké mělo v lidové tradici. Kropení svěcenou vodou patří jen na raketv a hrob řádně připraveného služebníka Božího. I když smysl určitých aktů zužujeme, chceme přiblížit pojetí celistvosti lidových obřadů přes významy jejich relativně samostatných složek.

DOMOV JAKO HORIZONT NAROZENÍ A SMRTI

Tradiční projevy lidové kultury tvoří i dnes významnou část moderního způsobu života. Jejich vliv přetrvává díky rozmanitým podmínkám, které má člověk vpečené v podobě vžitého a blízkého prožitku domova s jeho intuitivní a citovostí. V lidových obyčejích, v písni a slovesném podání, v hudebním i výtvarném projevu jsou prožívání radosti nad narozením a očekáváním i prožívání smrti a bolesti nad ztrátou vždy emotivní, plně sdělné a navozují lidské porozumění situaci druhých i sobě samým.

Narození a smrt budeme zkoumat v širším pojetí než jen v rozmnětu „přechodu“ mezi světy, či v jejich významu jako „meze“, určující čas a místo pozemského života. Předpokládáme, že jejich spojnici je koncept domova jako konkrétního prostoru, v němž se naphořovaly funkce společenství, rodiny i jednotlivce. Domov byl místem pobývání živých, kteří v přítomnosti měli paměť kultury blízkých mrtvých i představa o sobě a světu. Zahmňoval i nadiindividuální vědomí domova jako společenství (domovské) obce. Vypňovala ho obeznámenost – s věcmi, vztahy, jazykem, symboly i gesty, v nichž se člověk orientuje a které mu dávají vědomí jistoty a sounáležitosti s prostředím. Pokud jsme se ukázali, jakými formami byl v této podobě a funkci domov přítomen v obyčejích narození a smrti, jak byl dán člověku (zejména vesnickému) jako forma před-porozumění celistvosti jeho života.

Domníváme se, že toto pojetí pomůže zprostředkovat pochopení zdrojů životnosti tradiční obřadní kultury, i skutečnosti jejího přežívání navzdory často mocensky prosazovaným univerzálním hodnotám. Ale také porozumět důvodům, pro které musela církev a světská moc přilnout k tolik místním vnějším podob učování, lidové zbožnosti a obyčejových právních norem při uplatňování liturgie, moci, i při organizaci správy. Ve zpěvné vazbě pak můžeme lépe porozumět schopnosti lidové tradice vsítbat mnohé z křesťanské víry v jednoho Boha, přilnout, uchovávat a rozvíjet její vizi svobodně individuální volby cesty k spasení.

Důležitou úlohu ve výkladu přelomových, existenciálních situací lidského života plní zejména analýza významů prostorověčasových urč-

ní. Jejich interpretace umožňuje pronikat k základním strukturace lidového pojetí souvislostí života a vztahů člověka. V protikladných (párových) pojmech prostoru života lidová kultura vyjadřovala vzory a formy, odvozené od domyšlené a pocitované hodnotové stránky jevů (nahore–dole, posvátné–světské, vlastní–cizí, dobro–zlo) vyppovídajících o místě, které zaujímají v preferencích žadoucích ctí. Pomocí socio-biologických pojmů časovaly lidský svět: dříve–později, teď–nikdy, konečnost–věčnost, očekávání–naplnění, strach–naděje, potěby–umrtvení, mládí–stáří. Tyto pojmy projektovaly směřování člověka od narození k touze po věčnosti a harmonii, k uskutečnění dobra. V protikladech zkušenost–víra, praxe–teorie, příroda–duch (kultura), podřízenost–panství (rabství–duch) vymezovala lidová kultura snahu člověka po osvobození od utpení přítomnosti k transcendentnu.

Uvedené funkčně strukturované protiklady, promínuté do mikrozhorizontů lidského života, umožňují nejen orientaci v zachovaných přísemných i ústních svědectvích, ale i porozumění způsobu lidového „překladu světa“ a jeho zivárnění v kultuře. To, co např. bylo „dole“, vždy vyjadřovalo slavně a podzemí, rovinnu podřízenosti, zajetí tělesnosti, pekla, zkázy, ohraňičnosti; „nahore“ – to byl zrak i tělo směřující vzhůru, mysl spojená s nebem, posvátnem, svobodné spojení s absolutnem, věčností. Kategoriaální určení, obsažená v chování a jednání nositelů obyčejů, umožňují zpřístupnit na první pohled někdy málo stozumitelné souvislosti a tím poodhalit tradici důsledně sledovanou linii představ o sociálním a morálním řádu věci a poslání člověka.

SPECIFIKA

Obřady a obyčejje při narození a smrti, které dodnes nacházíme jako jedny ze smetujících činitelů lidové kultury, vytvořily zvláštní, neopakovatelnou formu sdílení společenských hodnot a sociokulturních vztahů. Významným způsobem se podílely na udržování a přenosu kulturní paměti, kterou rozumíme tradované vzorce myšlení, vnímání, jazyka a postoje. Formovaly se jako zkušenost, sediment poznání, praxe a víry, ztlesňovaly sebeuvedomění a sebeprojekci člověka ve světě.

Naše téma reprodukuje tu část paměti, která v živé formě, v ucelených souborech chování a jednání, ve folkloru i v hmotných výtvozech spoluvyvířela prostředí vzájemného porozumění a konformity s tradicemi hodnotami soužití. Rozvířela vlastní formy verbální i neverbální komunikace, založené z významné části na místně vázaném porozumění jazyku, symbolům, gestům.

Obvyčeje při narození a smrti pojmáme jako **existenciální**. Jako obřady zrodu a zániku lidského jedince se vztahují k **jediným mezním** kům jeho života, jež se jeví jako absolutní, neodvolatelné. Jsou to mez-
nky, mezi než je život člověka vklíněn. Podle lidové tradice se v chvě-
lích jejich „uskutečňování“ otevíraly jinak uzavřené hranice identity
společensví neznaménmu „cizímu“. Zprůchodňovaly se hranice lidského
a mimolidského, společenského prostoru a času světa neprostorovosti
a bezčasí. Byly to zlomové chvíle s možností zmenšit slabosti společen-
ství k průniku cizích, nepřátelských sil. Podle dobových předstáv bylo
možné se před nimi bránit a předcházet jim jediným možným způso-
bem: rigorózním splněním obvyčejových úkonů a příkazů lidové tradi-
ce, odvozených ze zkušenosti, z víry v předky a v moc bohů. Ti měli
společensví ochránit, nejčastěji před ohrožením velkými katastrofami,
nemoci, narozením tělesně či duševně postiženého dítěte nebo návraty
neusmířených zlých duší.

Obvyčeje byly současně prostředkem k dosažení prosperity pro zro-
zený život, pro definitivní vyloučení mrtvého ze světa živých a pro
účinnou podporu dobré posmittné existence zesnulého. V tomto smyslu
nebyly „běžnými“ obvyčeji přechodu, kterými by se společensky po-
tvzovaly býí významné proměny rolí a statusů v průběhu života, jak je
známe z iniciačních či svatebních obvyčejů. Nebyly „jen“ přechodem
z jednoho stavu do druhého v kontinuitě života, ale byly jeho absolut-
ním začátkem a koncem.

TRADICE NÁBOŽENSTVÍ

Obvyčeje při narození a smrti snad nejzřetelněji vyjadřovaly základ-
ní postoj společensví k transcendentnímu, tedy k tomu, k čemu dočasnost
lidského pobytu ve světě odkazuje. Kontinuálně propojují koncepci
smysluplného narození a poslání člověka s ideou jeho **dobré smrti**,
tj. takové, kterou smysluplný život vrcholí. Studium dostupných mate-
riálů ukázalo, že od začátku středověku do současnosti se v nich rām-
cově prolíná několik stěžejních vřslev:

Dominantně se prosazují oficiální rituály katolické církve, která Ji-
turgickými prostředky a gesty víry, křtem i dalšími úkony přijímá dítě
do svých řad a zasvěcuje je vzkříšení v Kristu. Posledním pomazáním,
rozloučením s knězem a hohoslužbou „odevzdává“ duši člověka (defi-
nitivně a neodvratně) do vůle Boží, k spasení v životě věčném. Má
Přsmo, pověřené představitel, univerzální a popsany řád Boží, řád
slov, gest a úkonů, prostoupěných pojetím svátosti života, příklady
světců, svatých míst, kostelů, hřbitovů. Je nositelkou ideje svobodné

vůle mající sledovat cestu individuální spásy, která je zřejmě nejobtůz-
něji akceptovatelnou koncepcí pro myšlení člena tradiční společnosti.

Nesponně vřivná, jak ukážeme dále, byla i víra v účinnost obvyčejů,
trudovaných lidovým křesťanstvím. Sekáváme se v něm dokonce
i s vřivami pohanských předstáv a divarů, které, jakoby napřič věky,
kopřovaly rytmus přírodních a životních cyklů a v této formě propojo-
valy lidovou kulturu s ekologickým rozměrem lidského života. I po
ztrátě opor vlastních sakrálních institucí pohanství přervalo v dalším
období přesvědčení o účinnosti prostředků dávané víry, osvědčených
a vyzkoušených předky. Jejich jednoznačnost definice zla i způsoby
ochrany společensví před hrozbami zlych démonů – duchů odpovídá-
ly způsobu myšlení uzavřené společnosti.

Lidové křesťanství charakterizuje navíc potřeba „smyslově zbož-
nosti lidu“. Svět posvátna a víry byl v něm ztotožněn s efektivním křes-
ťanstvím: liturgií, svátky, modlitbami a bohoslužbami. „Zřídovělo“ si
absolutní univerzální hodnoty a cíle, ale současně přejalo přesvědčení
o účinnosti rituálů, založených na symbolickém významu předmětů
lidského prostředí a odpovídajících úkonů. Jako by v laické recepci
křesťanství nechěl býí člověk vydán výlučně do zprostředkující moci
kněží, ale usiloval o bezprostřední prožitek možnosti vlastního vřivu na
běh věcí prostřednictvím magických praktik.

LITERA SCRIPTA MANET

Nejstarší písemné zprávy o obvyčejích při narození a smrti nachází-
me v kronikách, legendách, cestopisných zprávách misionarů, v kázá-
ních, penitenciálích a jiných církevních spisech, v soudních zápisech
a dalších archívních pramenech. Pro shromáždění a vřklad těchto pra-
menů mají význam zejména práce Lubomíra Niederla, Čenka Zřivora,
Zikmunda Wintra, Matyáše Murka, Josefa Soukupa, Franka Wollmana,
Jřřho Polřivky. Vycházíme nejen z autentických kulturních pramenů,
tedy z „mrtvé litery“, ale opřáme se i o materiály získané terénními vř-
zkunym 20. století. Zdrojem našich poznatků jsou rovněž projevy slo-
vesného, hudebního a písňového folkloru.

Nevětší množství materiálu obsahuje národopisná literatura 19. a po-
čátku 20. století – jsou to studie a články, roztroušené v regionálních
monografiích a vlastivědných periodikách, ve sbornících a časopisech.
Převážují mezi nimi povšechné nebo podrobnější popisy, pocházející
od zkušených, ale i laických sběratelů (zejména z řad kněží a učite-
lů), poznamenané začasté clevelandným sledováním národně buditel-
ských vlasteneckých zájmů. Jejich záznamy nemají stejnou poznávací

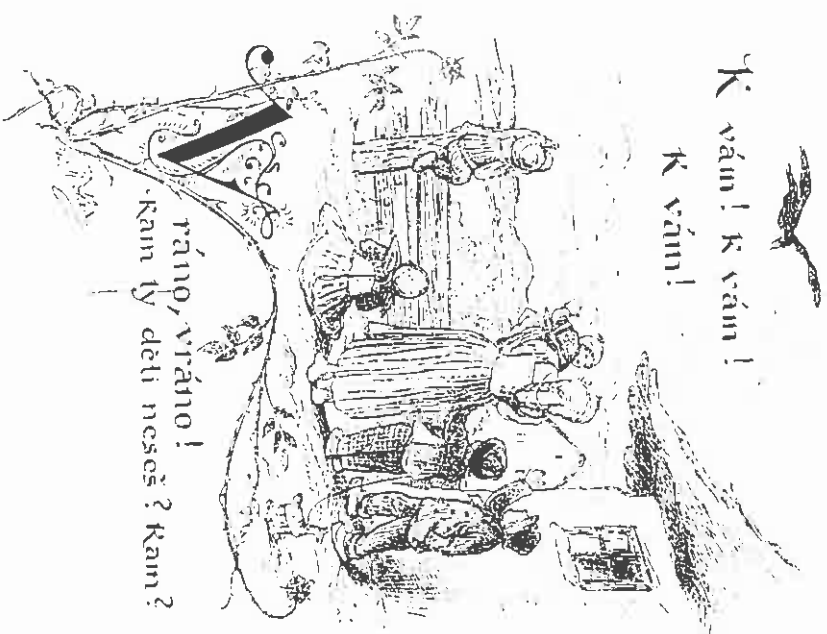
hodnotu – mnohé z nich jsou mezerovité, nesusstavné, výběr lokality i témat je v nich nahodilý a často nejsou časově, místně ani sociálně určeny.

Práce s prameny má i jiná úskalí. Ke škodě věci byly pořizovány a zpracovány výhradně mužským viděním událostí kolem narození a smrti, pro něž zejména tajemství vnitřního světa žen, jak o něm budeme dále hovořit, zůstávalo z velké části nepřístupné. Rovněž tak se považovalo ještě donedávna za poněkud nepřiměřené věnovat specifickou pozornost umírání, smrti a pohřbu, které patřily spíše k záležitostem intimním nebo jen církevně rituálnězvaným. Za vykonávání úkonů, které byly vystaveny různým formám odsudků, se lidé vždy spíše styděli. Z obav, že budou pod vlivem různých nálepek vypadat jako zlostalí či pověřiví a v minulosti snad i kacířští, zamítčovali či alespoň zlehčovali rozmanité obyčeje a praktiky.

Záznamy většího obyčejů a pověr pocházejí z doby, kdy jejich původní význam již ustoupil do pozadí a cíle, které měly kdysi závaznou právní, společenskou či sociální funkci, byly překryty úzce křesťanským výkladem. Jsme si vědomi toho, že tyto záznamy, ale i prameny folklorní povahy, ať již písemné či slovesné, nelze projektovat přímo do situací, které se vyskytují v novějším období – již proto, že je jejich autoři cháпали pod prizmatem vlastní kultury, vedeni různými zájměry. Obyčeje, spjaté s narozením a smrtí, obsahovaly spolu s poselstvími víry a kulturní paměti také sociálně-právní, morální, ekonomické a další složky. Dosavadní etnologická literatura je žel nepostihla v rozsahu, který by umožnil jejich širší využití pro srovnávací studium. Ještě začátkem 20. století je jim věnována relativně malá pozornost.

Zabýváme se komplexem obřadů a obyčejů, spjatých s narozením a pohřbem jako subsystémy kulturní paměti. Pokud je sledujeme jako existenciální, vnitřně diferencované úkony a projevy, vynikne jejich společenskotvorná úloha při formování představ člověka o smyslu jeho životního směřování. V tomto významu je kniha poznamenána kulturně a historicko-antropologickým zřetelům a jen ilustracně se dotýká regionálních a etnických rozdílů. Historicko-srovnávacímu přístupu do dnes brání značná mezerovitost dostupných materiálů zejména pro období 16.–18. století. Předložená kniha je v české etnologii prvním pokusem o shrnutí a výklad tematiky. Zpřístupňuje formy obřadního chování a lidových představ při narození a smrti s cílem poukázat na jejich společný duchovní rodokmen, který se vepsal do mnoha podstatných způsobů myšlení o člověku a světu a do obyčejových forem, uvážejících dobové podmíněnou kvalitu lidského soužití.

Narození, křtiny a šestinedělí

K vám! K vám!

K vám!

ráno, víráno!
Kam ly deti meses? Kam?

Narození jako jev lidové kultury

V příběhu dlouhých období vývoje lidstva se zásadně neměnily hrozby a nebezpečí, které provázely příchod dítěte na svět. Bezmoc, přamenníci z nevědomosti, vedla od nepřamění k představám o ohrožení ženy v těhotenství: během porodu a určitou dobu po něm zvláštní tajemnými démony. Ti usilovali nejen o zničení či poškozování nastávajícího života, ale také o využití ženy v tomto mimořádném stavu k negativním až katastrofickým zásahům do života ostatních členů dané komunity. V české lidové kultuře lze sledovat množství dokladů, které svědčí o úsilí zvládnout strach a obavy ze všech hrozeb a nejistot iracionálními magickými prostředky. Od středověku je měly nahraďovat křesťanské prostředky a symboly, které však byly dlouho do novověku používány souběžně s magickým jednáním s cílem posílit jejich účinek. Některé ze starších ochranných prostředků změnily svou formu, jiné obsah, mnohé byly pozmeněny a zapomenuty. Démony a tzv. nečistá síla církev zaměřila za představu o ďáblovi jako zlém protikladu Boha, ztělesňujícím veškeré zlo, a tím i zdůvodnila použití vlastních prostředků k jeho zapuzení. Prameny dosvědčují, že to byl dlouhodobý proces. Mentalitě lidových vrstev však odpovídala pomalá změna v myšlení, nedůvěra v nové pravdy a jevy, být proklamované církevními autoritami, a naopak důvěra v jednu přijatou a ověřenou pravdu a zkušenosti předků.

Z chronologického pohledu rozdělujeme rituály, spjaté s narozením dítěte, do tří základních etap: těhotenství, porod a šestinedělí. Každá z nich představuje výjimečný časový úsek, v němž byly nejen žena a dítě, ale celé společenství vystaveny inzenzivnímu působení zlých sil.

V celém tomto období lze vyčíst dvě funkční roviny. Jednu tvoří ikony, jejichž cílem bylo zabezpečit zdraví matky a novorozence a jeho šťastný život. Zahnují pověřené představy, obřady, obyčej, zákazy a příkazy, předurčující chování matky od těhotenství až po ukončení šestinedělí. Mnoho jich vyrůstalo z magicko-náboženského základu. Závazné byly např. ikony, provázené při prvních momentech života dítěte, které měly rozhodovat o jeho budoucnosti – první ukáznání otce a rodině, první koupel, první kontakty s různými předními, první vyjití z domu atp. Jiné obvyčejně odražejí stáletní zkušenou a předávanou léčitelskou zkušenost, mají racionaliální jádro a hygienický, profylaktický či dietetický charakter. Paralelně s nimi, jak jsme již podotkli, jsou používány prostředky křesťanské.

Druhou rovinu vymezují obřady a obyčejy, které lze v širším měru pojmout jako duchovně a sociálně-právně integritivní: symbolicky přijímají a uznávají novorozence za plněvoplatného člena rodiny, obce a církve. Tvoří je zvláštní recepční praktiky a sociokulturní in-situivy (babičví, křest a křtiny, nošení do kouta, kmotrovství). K nim patří i obyčejy, spjaté s ukončením šestinedělní izolace rodičky a dítěte. Relativní samostatnost a zároveň provázanost všech těchto obyčejů vyvstávají z narození události, „ozvláštněnou“ tajemstvím a osudovostí zrození i spoluodpovědností matky, rodiny, sousedů a celé obce za jeho zdárný průběh.

Dítě jako dar i nelehký úděl

„Když dá Pámbu červíčka, tož přidá aj chlebička“

Narození zahrnuje široký okruh témat – od pojetí a praxe populační reprodukce, dětské úmrtnosti, lidových představ, obyčejů a názorů, které provázely (ale i zabráňovaly) početí, až ke způsobům vyrovnání se s nechtěným těhotenstvím, s rozením nemanželských dětí, s potraty a zabíjením novorozenců. V minulosti se všechny tyto jevy odehrávaly na podloží konkrétních společenských poměrů, vyznačujících se omezenými prosředky k zabránění značně vysoké kojenecké úmrtnosti, které trvaly až do konce 18. století. Z matričních údajů se dovídáme, že ze sta zapsaných (a tedy narozzených) dětí jich umíralo v českých zemích dvacet tři až třicet díve, než se dožily jednoho roku. Přitom je nutné si uvědomit, že do matrik byly zapisovány pouze křty a nebyly evidovány mrtvé narozené děti ani děti, zemřelé při porodu nebo krátce po něm, kterých bylo rovněž hodně. Od 19. století, kdy se začaly na celém našem území vést statistiky, již máme o dětské úmrtnosti přesnější údaje. Ale i tehdy zůstávala kojenecká úmrtnost na relativně vysoké úrovni – minimálně jedna čtvrtina živě narozzených dětí umírala před dosažením jednoho roku. Kromě neutěšených hygienických poměrů k tomu přispívalo i neodborné vedení porodu, špatná poporodní péče a ošetření novorozeňat.² Existovaly samozřejmě značné regionální, sociální a urbánně demografické rozdíly, které však na přítomnosti fenoménu časté dětské úmrtnosti nic neměnily.

K výraznějšímu změněm v populačním vývoji naší země došlo teprve v důsledku sociálně ekonomických a institucionálních změn od konce 18. století, které přinesly zlepšování životní úrovně a pokrok lékařské vědy a vedly i k postupnému snižování novorozenecké a kojenecké úmrtnosti. K zásadní pozitivní změně ovšem došlo až od přelomu 19. a 20. století. Vysoká porodnost a téměř každoroční těhotenství žen, typické pro celou agrární Evropu, u nás přetrvávaly ještě v 19. století.

Děti se tedy sice rodilo hodně, ale jen málo jich zůstávalo naživu. Potřebu vyrovnat se s touto drsnou realitou života a najít v ní něco útěšného odražela lidová úsloví, jako např. *blahoslavená matka, která děti*

Uzavření života a poselství živým

Smrt znamenala zpřecházení všech reálných vztahů, které tvořily kontext života člověka. Bylo třeba se s ní smířit, zajistit uzavření duchovní a hmotné proměnlivosti zemřelého a převzít odpovědnost za řádné rozloučení s ním, ke kterému patřilo přání pohřbení jeho ostatků. Obě tyto stránky smrti byly proměnlivé ve vztahu k převládajícímu duchovním hodnotám ve společnosti.

Představy a občeje, spojené s úmrtím a pohřbíváním, patří ke kulturním jevům, které se vyznačovaly archaicitou i značnou konzervativností. Chceme ukázat, v jak rozmanitých a symbolických kulturních formách se odehrávaly všechny občejevé úkony a manipulace s mrtvým, s čím vším se museli pozůstalí vyrovnávat, aby splnili požadavky tradice a norem a nepostihlo je obecné odsouzení, které se ve vztahu k rodině přenášelo z generace na generaci. Smrt a umírání nelze popsat odděleně od jejich souvislosti s celkovým způsobem myšlení dané doby, jejím světovým názorem.

K opětným hodům patřilo vědomí, že smrtí, když je přirozená, není ničím žádoucím. Živé zněkudňovaly příznaky smrti a její znamení, chtěli o ní vědět, oddálit ji, nebo se na ni připravit. Když nastala, museli znát všechny možné důsledky a předeházet jim, a současně vykonat vše, co mohlo mrtvému zajistit důstojnost poslední chvilky i spasení v posmrtném životě.

Podobly smrti a pohřbívání představujeme v komplexu těchto souvislostí, které umožňují naznačit jejich místo, funkci a význam ve společenství. Proto se pokusíme proйтi nejednoduchým tématem pohřbení duše, v němž je obsaženo šle něeho máněný vysvětlení mnohých občejeových úkonů. Pohřbení duše přibližuje pochopení jednoho z temných, mytologií vyvolaných témat návratu mrtvých a kultu zemřelých. Nacházíme je na pozadí mnoha aktivit společenství i rodiny během řady dalších rituálů, vykonávaných mezi smrtí a pohřbením, při poslední cestě a na hřbitově.

Neodmyslitelně k těmto občejiům patřilo oznamování smrti a pohřbu, projevy společenské úcty a podpory rodiny. Celkový obraz smrti a pohřbívání by nebyl úplný, pokud bychom nepostihli roznětiej jejich společensko-sociálních podmíněností: vztah ke smrti a pohřbívání z hlediska nákladů, které musel člověk spolu s rodinou zahrnout do svých ekonomických možností. Vypovídají mnohé o významu prestíže, o roli pragmatického ctění i velkorysosti lidí ve vztahu k zachování jejich panství pro budoucno.

Každé z těchto témat poskytuje látku na samostatnou knihu. Jejich včlenění do většího celku nám však umožní nahlédnout nad vším podstatným, čím česká lidová tradice vyjadřovala úctu k prožitému životu. Včetně přesvědčení o důležitosti účinné pomoci člověku k jeho „životu věčném“.

Představy o duši a posmrtném životě

Smrt člověka byla v lidové kultuře od pradávna většinou spojována s představou duše svázané s tělem, ale současně na těle nezávislé. Jestliže tělesnost pomřinula a němým svědkem dřívější pozemské existence zůstalo jen neživé tělo a kosterní pozůstatky, byla duše nositelkou kvality člověka, hodnoty života a naděje, sjiaté s pokračováním života po smrti. Proto byla smrt v lidovém myšlení vnímána jako okamžik, v němž se s lidskou duší děje něco zásadního a bytostného, okamžik, ve kterém dochází k její smysluplné proměně. Obyčejová tradice i slovesný a písňový folklor zachovaly mnohá svědectví o duši jako zájaci těla, o duši jako pojítku života s věčností, o svátku duše s tělem a o formách, v nichž duše nese po smrti úděl za vykonané činy.

Duše v rozměrech světa člověka

Nejstarší podobu víry v existenci nelhmotné, časem a prostorem nespoutané a nesmrtelné duše představovaly animistické představy lidstva z úsvitu dějin. Pravděpodobně byly odvozeny z pozorování zvláštností některých jevů, jako je dech, spánek, vlastní slůn, odraz podoby ve vodní hladině, ozvěna, halucinace apod. Víra v trvání duše po smrti byla vlastní všem slovanským národům, její podoby však byly velmi rozmanité.

Etymologické paralely duše – dech – duch vyjadřovaly zpravidla oživující princip těla, životodárnou sílu, která po smrti z těla vyprchá (odtud rčení *vypustiti nebo vydechnout duši, chodí jako tělo bez duše* apod.). Duše se mohla jevit v podobě slůnové postavy schopné řeči, pohybu, jídla i pití. V traktátu ze 14. století kritizuje břevnovský mnich Jan z Holešova křesťany, kteří *kladli hmotné pokrmny na hroby svých druhých, aby je jedly duše vycházející v noci z hrobů*.³⁸⁸ Duše mohly po sobě dokonce zanechávat stopy. Aby zjistili takové stopy po svých zemřelých příbuzných, o nichž se věřilo, že v předvečer svátku Dušiček navštěvují své příbýtky, sypali lidé na podlahu popel nebo mouku.

V lidové tradici se setkáváme také s představou duše – dvojníka, související se statou vírou, podle níž byl odraz člověka ve vodní hladině,